

יוסי שפנייר

הרים וגיאיות

משמעותם החינוכית-ערכית בהנצחה בנוף בסביבות ירושלים

"וימת שם משה עבד ה' בארץ מואב על פי ה', ויקבר אתו בג' בארץ מואב מול בית פעור ולא ידע איש את קברתו עד היום הזה" (דברים לד, ה-ו).

מן המפורסמות הוא שנופי ארץ ישראל מגוונים מאוד בהרים, בעמקים, במישורים, בגאיות ובנחלים. בדברים שלהלן, המתייחסים בין השאר לפטירתו של משה בעבר הירדן ולקבורתו בגיא (הנזכר בפרשת וזאת הברכה), שהוא מושג גיאוגרפי ותרבותי, נתייחס למספר הנצחות מקראיות ובתר-מקראיות שיש להן השתמעות בשטח בהקשרים של זיכרון, ויש להן ביטוי בנוף בירושלים ובסביבותיה.

מגיא בן הינום ועד שער הגיא

הגיא מציין מקום נמוך יחסית לסביבתו, או כפי שמגדיר זאת הגיאוגרף אלישע אפרת: "שקע צר שנוצר כתוצאה של סחיפת מי נחלים או כתוצאה של פעולה טקטונית, המתאפיינת בקירות תלולים בצידו".¹ במקרא הגיא מציין נחל עמוק כאלמנט הבולט יחסית בנוף.²

הגיא (או בכתיב אחר: גי) נזכר במקרא בחמישים אזכורים שונים.³ גיא בן הינום, שהתואי שלו יורד מקו פרשת המים (מאזור היכל שלמה של היום) מזרחה לעבר נחל קדרון ומורדותיו מצוקיים ותלולים למדי, הוא הגיא הנזכר ביותר במקרא, משום שהוא מהווה נקודת ציון בגבול שבין יהודה ובנימין: "וירד הגבול אל קצה ההר אשר על פני גי בן הנם אשר בעמק רפאים צפונה וירד גי הנם אל כתף היבוסה נגבה וירד עין רגל" (יהושע יח, טז ומקבילות). בידוע הוא שבתיאורי הגבולות בכלל והמקראיים בפרט נהוג היה

1 א' אפרת, מילון לגיאוגרפיה, ידיעת הארץ ואיכות סביבה, תל-אביב תשס"ג, עמ' 43.
 2 "אהרוני, ש"א לוינשטם, "מושגים גיאוגרפיים במקרא", אנציקלופדיה מקראית, ד, ירושלים תשכ"ג, טורים 747-748.
 3 לחמישים האזכורים נספחים שמות מקומות. קיימת הבחנה בין גי עם 14 אזכורים (בן הינום 3, הינום 2, ארץ מואב 1, יפתח אל 1, צבועים 1, אצל 1, חרשים 1, כללי 2) ובין גיא עם 36 אזכורים (הגיא 4, בן הינום 9, מואב 3, עמק האלה 1, עקרון 1, מלח, 4, שמנים 2, כללי 7 [חזיון, צלמוות], המון גוג 2, אצל 1, חרשים 1, הר הזתים 1).

לציין עצמים גיאוגרפיים ריאליים הבולטים בנוף, מן הסתם כדי למנוע מחלוקות עתידיות על תחומי הנחלות.⁴

גיא בן הינום התפרסם גם מפני שבו התרחש הפולחן של הקרבת הבנים למולך בסוף ימי בית ראשון כפי שמזכיר ירמיהו בנבואותיו מספר פעמים: "ובנו במות התפת אשר בגיא בן הנם לשרף את בניהם ואת בנתיהם באש אשר לא צייתי ולא עלתה על לבי" (ירמיהו ז, לא).⁵ משום כך גם זכה הגיא לכינוי "גיא ההרגה", או "תופת".⁶ בשלבים מסוימים הפכו את המקום לבית קברות, ובתקופת התלמוד ראו באזור את פתחו של גיהנום.⁷

משום חשיבותו ואופיו המרשים בסמיכות לעיר, התייחסו רבים לגיא בן הינום בשירה, בתיאור סיורים ובציור.⁸

גיא חשוב נוסף נזכר בסביבות ירושלים כמקום שאליו ינוסו על פי נבואת זכריה תושבי ירושלים ביום הרעש שיבוא על ירושלים: "ונסתם גיא הרי כי יגיע גי הרים אל אצל ונסתם כאשר נסתם מפני הרעש בימי עזיה מלך יהודה" (זכריה יד, ה). "הר אצל" ו"גיא" בשם זה מזוהים כיום בסביבות "ארמון הנציב" ו"יער השלום" שמצפון לו.⁹

בירושלים ידוע גיא נוסף המכונה "הגיא", הלוא הוא העמק העמוק המפריד בין עיר דוד לגבעה המערבית – הר ציון של ימינו. אליו יצא נחמיה למסע הלילי המפורסם עם חזרתו מהגולה כדי לבדוק את מצב ביצורי העיר באותם הימים:

- 4 ז' קלאי, נחלות שבטי ישראל, מחקר בגיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 99–116.
- 5 יש גם דעות אחרות בעניין האירועים שנעשו בגיא בן הינום, אך אין כאן המקום לפרט. לעיון נוסף ניתן לראות את מאמרו של מ' ויינפלד, "עבודת המולך בישראל ורקעה", דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, האיגוד העולמי למדעי היהדות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 37–61.
- 6 ש"א לוינשטם, "גי בן-הנם, גיא בן-הנם" אנציקלופדיה מקראית, ב, ירושלים תשי"ד, טורים 476–477.
- 7 י' פרס, ארץ ישראל, אנציקלופדיה טופוגרפית-היסטורית, ירושלים 1951, עמ' 156.
- 8 ראו י' ביבר, גיא בן הינום ונחל קדרון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 13–41.
- 9 לזיהוי המקום באזור ארמון הנציב של היום שהשתמר בשם ואדי יצול, ראו י' זיו, רגע של מקום, ירושלים תשס"ה, עמ' 176.

"ואצאה בשער הגיא לילה ואל פני עין התנין ואל שער האשפת ואהי שבר בחומת ירושלים אשר הם פרוצים ושעריה אכלו באש" (נחמיה ב, ג).¹⁰

שער הגיא של ימינו הוא חלק מכביש מספר 1, המחבר את ירושלים עם תל-אביב. שער הגיא ממוקם בתחתיתו של ערוץ שהוא אחד היובלים של נחל נחשון (או ואדי עלי בשמו הערבי). זהו שם שהתקבל והשתרש החל מהשליש האחרון של המאה הי"ט, וקיבל חיזוק לכך על ידי המחנך והחוקר דוד ילין בשנת 1900, שכינה את המקום "שער הגיא" משום שהוא השער להרי יהודה.¹¹ כל העושה את דרכו לירושלים מכיר את הגיא שהתפרסם במילות השיר "באב אל-ואד" – שער הגיא. כל לוחם במלחמת העצמאות היה מודע היטב לסכנה הטמונה במעבר בו. הוא חדר לתודעה הציונית בעזרת סוכן הזיכרון – שיר זיכרון, השיר "באב אל ואד" ששרה בקול רוטט הזמרת יפה ירקוני.¹²

בהיותם של הגיאות מקומות צרים, הם הפכו להיות מקומות מועדים לפורענות המתבטאת בתקיפה של העוברים בהם, כפי שאירע באתרים שונים ובתקופות שונות. מכך צמח ככל הנראה המושג "גיא צלמוות", ערוץ שבו אורב המוות לעוברים בו, ושם האל הוא היחיד היכול להושיע. גיא זה מופיע בתיאור המוכר כל כך שגם הולחן: "גם כי אלך בגיא צלמוות לא אירא רע כי אתה עמדי שבטך ומשענתך המה ינחמני" (תהלים כג, ד).

הר מול גיא – ישן וחדש

לא פעם כריתת ברית נעשתה באופן סמלי באזור של גיאות לרגלי ההרים. הדוגמה הידועה יותר היא של מעמד הברכה והקללה בין הר גריזים והר עיבל עם כניסת בני ישראל לארץ המתוארת בספר יהושע (ח, לג):

וכל ישראל וזקניו ושטרים ושפטיו עמדים מזה ומזה לארון נגד הכהנים הלויים נשאי ארון ברית ה' כגר כאזרח חציו אל מול הר גריזים והחציו אל מול הר עיבל כאשר צוה משה עבד ה' לברך את העם ישראל בראשנה.

10 לזיהו הגיא והשער לצדו, ראו ח' אשל, "ירושלים בימי שלטון פרס: מתאר העיר והרקע ההיסטורי", ש' אחיטוב וע' מור (עורכים), ספר ירושלים, תקופת המקרא, ירושלים תש"ס, עמ' 327–343 והערה 30 שם.

11 י' זיו, רגע של מקום (לעיל הערה 9), עמ' 224. וכן שם, עמ' 244–245.

12 על השיר "באב אל-ואד" כשיר זיכרון בן התקופה המדגיש את המיקום בגיא, ראו נ' שחר, שיר עלה-נא, תולדות הזמר העברי, תל-אביב תשס"ז, עמ' 174.

המשנה במסכת סוטה (ז, ג) מרחיבה בתיאור הטקס תוך הדגשת ההיבט הגאוגרפי של המעמד:

ברכות וקללות כיצד? כיון שעברו ישראל את הירדן ובאו אל הר גריזים ואל הר עיבל שבשומרון שבצד שכם [...] ששה שבטים עלו לראש הר גריזים וששה שבטים עלו לראש הר עיבל והכהנים והלויים והארון עומדים למטה באמצע.

לתיאור זה ניתן להוסיף את החוויה שחש הזואולוג הבריטי הנרי בייקר טריסטראם המתאר את הגיא בין הר גריזים והר עיבל בביקור במקום במחצית המאה הי"ט:

ואולם לאמיתו של דבר. לא יתואר כלל מקום מתאים למטרה זו מכל הבחינות יותר מהמקום הזה בלב הארץ, שנכבשה זה מקרוב. הבה נתאר לעצמינו את הנשאים והכהנים נקבצים במרכז העמק, את השבטים אנשי המלחמה וראשי בתי אבות, נטושים ועומדים בחבורות צפופות, חציים מצפון וחציים מדרום, ומכסים בהמוניהם את המדרונות מזה ומזה [...] קולו של אדם אחד מהדהד, ועולה ויורד בין הגבעות הסוגרות מסביב, עשוי להישמע באוזני אלפים רבים.¹³

נזכיר גם מקום נוסף שבו ניתן לחוות את תחושת ההר מול הגיא. הכוונה להתיישבות מימי העלייה הראשונה בראש פינה (1878), שבה האלמנט של הישיבה בפועל במקום נמוך בגיא אל מול מקום מוצאם של המתישבים באזור ההררי בצפת הוא מוטיב חשוב בהתפתחות הפיזית והתודעתית של היישוב. השם "גיא אוני" מעיד על נוף הקדומים והזיכרון של המקום בפי המתישבים הראשונים ואלו שבאו אחריהם.

13 הי"ב טריסטראם, מסע בארץ ישראל, יומן 1863–1864, ירושלים תשל"ז, עמ' 114.

הנצחה בראשי הרים

בעת המודרנית ההנצחה בנוף תופסת מקום חשוב. בסוג כזה של הנצחה ניתן למנות מקומות רבים שבהם נמצאות נקודות תצפית¹⁴ ואנדרטות לחללי מלחמות ישראל, ותקצר היריעה מלהזכיר ולו את מקצתן.¹⁵ מתוך רצון להציג "טעימה" של הנושא נדגים את הרעיון בסביבות ירושלים, תוך התמקדות מסוימת בהנצחת חטיבת הראל בדרך לעיר בגבעת הרדאר בהר ובקרית ענבים שבגיא מולו.¹⁶

כותב שורות אלה בשיתוף עם פרופ' ישראל רוזנסון עוסק בדרכי ההנצחה של החטיבה שלחמה בדרך לירושלים במלחמת העצמאות ובמלחמת ששת הימים. מדובר בסיפור מרתק, שחלקו יוזכר כאן.

בגבעת הרדאר ממוקמת אנדרטה הידועה כאנדרטת הראל (סמוך ליישוב הר אדר); היא בולטת מאוד בנוף ההררי שמסביבה, נצפית מפסגות מרובות בהרי יהודה וצופה עליהן; היא משמשת כאתר תיירותי חשוב הנושא עמו סיפור היסטורי רב-חשיבות, ומהווה מרכז וסמל ביישוב הסמוך הנקרא על שמה – הר אדר.¹⁷

- 14 י' רוזנסון, "הר וזכירה הערות על הנצחה וזיכרון בגלבע", דרך אפרתה יג, (תשס"ט–תש"ע), עמ' 105–138.
- 15 למידע בסיסי בנושא, ראו א' שמיר, הנצחה וזכרון, תל-אביב תשנ"ז; הנ"ל, לבל יהיו כלא היו, תל-אביב תשס"ד.
- 16 המחקר הרחב על הנצחת הראל בדרך לירושלים נעשה בשיתוף עם י' רוזנסון, "ירושלים – 'הראל' סביב לך (חיים חפר), הנצחת חטיבת הראל בפרוזדור ירושלים ובמרחב יהודה" מחקרי יהודה ושומרון, כב (תשע"ג), עמ' 181–203.
- 17 על היישוב, סמלו והתפתחותו, ראו ח' מרום, "25 שנה להר אדר", הר אדר 2012, עמ' 9–14.

גבעת הרדאר – הנצחה בראש הר (צילום: יוסי שפנייר)

השם הערבי המקורי של האתר הנידון הוא ג'בל בטן א-סיידה (תרגום מילולי: הר בטנה של הגברת = פסגת הגברת), ואפשר שהכוונה למרים אם ישו. אחרי הקמת המתקן התקשורתי בראשו הוא כונה גם ג'בל א-ראדאר. בעוד שבערבית הוא נתפס כ"הר" (=ג'בל), התאזרח בעברית המונח הגאוגרפי "גבעת הרדאר".

בראש ההר יש אנדרטה בצורת שער בגובה של כ-16 מטר הבולטת למרחוק; היא מסמלת את הכניסה לירושלים ומנציחה את הנלחמים עליה. מדרום לה נשקף אתר הנצחה נוסף ללוחמים על הדרך לעיר.¹⁸ גם באתר הקסטל הממוקם בראש הר הנשקף היטב מגבעת הרדאר יש אתר הנצחה לחטיבת הראל, ואף הוא ממוקם במקום גבוה ונישא הבולט על פני השטח.¹⁹

18 המחקר על גבעת הרדאר ותולדותיו נעשה אף הוא בשיתוף עם י' רוזנסון, "שוב נשוב אליו – על קורותיה וסמליותה של אנדרטת הראל ברדאר" (קתדרה, התקבל לפרסום).

19 אתר הקסטל כאתר הנצחה לא נחקר עדיין בצורה משמעותית, ובדעתנו להקדיש לו פרסום מיוחד. על הזיהוי המקראי של אתר הקסטל בהיותו בולט על סביבתו, ראו ז' קלאי,

הקסטל – אתר הנצחה בראש הר (צילום: יוסי שפנייר)

לא ניתן לעסוק באלמנטים מנציחים הבולטים בנוף בסביבות ירושלים בלי להזכיר את הר הרצל שהפך ברבות השנים בגלל מיקומו המבודד והגבוה לאתר שבו יתפתח הפנתאון הלאומי ואתר הנצחה הרשמי לחללי צה"ל ולראשי המדינה.²⁰

הר נישא נוסף ממערב לעיר שבו התפתח אתר הנצחה הוא הר הטייסים. באתר זה מונצחים חללי חיל האוויר, ובו התרסק מטוס של חיל האוויר במלחמת העצמאות.

ממערב להר הטייסים, בראש הר מבודד, נמצא אתר מגילת האש שבפסגתו אנדרטה מעשה ידי האמן נתן רפפורט. האתר צופה מערבה משלוחת רכס כסלון והאנדרטה מנציחה את סיפור השואה והתקומה.²¹

אינצקילופדיה מקראית ו, תשל"ב, טורים 325–326, שם הוא מזהה את המקום עם הר עפרון הנזכר ביהושע טו, ט.

20 על הר הרצל כמקום הנצחה ראו לאחרונה מ' נאור-ורניק וד' בר, "התחרות לתכנון קבר הרצל ועיצוב הר הרצל 1949–1960", קתדרה 144 (תשע"ב), עמ' 107–136; וכן <http://www.teva.org.il/?CategoryID=379&ArticleID=1087> (אוחזר ב-17.1.2013).

21 לעניין אנדרטת מגילת האש ראו א' מישורי, שורו הביטו וראו, איקונות וסמלים חזותיים ציוניים בתרבות הישראלית, תל-אביב 2000, עמ' 197–198.

אנדרטת מגילת האש – הנצחה בראש הר (צילום: יוסי שפנייר)

ראוי להזכיר גבעה נישאה נוספת מצפון לירושלים, המשמשת מקום תצפית והנצחה – אתר נבי סמואל, שמסורת ארוכת שנים רואה בו את מקום קברו של שמואל הנביא. אתר זה שימש אתר ציון והנצחה לאורך דורות רבים, ובו תועדו ונזכרו מלחמות מתקופת שונות: בימי הצלבנים, במלחמת העולם הראשונה, במלחמת העצמאות ובמלחמת ששת הימים.²²

אתר הנצחה נוסף בראש הר בסביבות ירושלים הוא האתר המכונה יד קנדי, המתנשא בראש הר מערבית למושב עמינדב. בראש ההר אנדרטה מעוגלת בדמות גזע גדוע, המנציחה את הנשיא ג'ון קנדי שנרצח בשנת 1963. האנדרטה

22 סיכום דברים בהקשר לאתר נבי סמואל ניתן לראות בספרו של י"ב דב, נבי סמואל, ספריית הלל בן חיים, תל-אביב 2006.

נחנכה ביולי 1966 בטקס רב רושם ועד היום מהווה אתר עלייה לרגל לתיירים ולמטיילים.²³

הנה כי כן, בשטח קטן יחסית סביב לירושלים אתרי הנצחה לא מעטים העושים שימוש בנוף ובמקומות רמים ונישאים לקישור עם מאורעות עבר תוך הסתייעות בנוף כגורם משפיע ומקשר.

הנצחה בגיאות ובעמקים

למול ההרים הבולטים במרחב שבו אנו עוסקים קיימת גם הנצחה במקומות מוצנעים. דוגמה בולטת ממערב לעיר היא ההנצחה בשער הגיא שהוזכר לעיל, שיש מי שכינה אותו "עמק הזיכרון", והוא מוכר לרבים בשל שרידי המשוריינים, המנציחים את סיפורי השיירות והנופלים בדרך לירושלים במלחמת העצמאות.²⁴ דוגמה משמעותית אחרת היא בית הקברות בקרית ענבים הממוקם בגיא שממזרח לקיבוץ קריית ענבים, שהפך לבית קברות של חטיבת פלמ"ח-הראל, מלוחמי תש"ח בדרך לירושלים.²⁵ הרבה נכתב על בית הקברות ועל הטמונים בו: כל מצבה וסיפורה. אך ללא ספק הדבר המרשים ביותר בבית הקברות הקטן של קריית ענבים כאתר הנצחה הוא המיקום בין ההרים הסוגרים את הנוף ואת המבט של המבקר במקום. בבית קברות זה נטמנו מאות (418) מלוחמי הראל.

23 יי זיו, "יד קנדי", אתר סנונית, http://www.snunit.k12.il/www_teva_trips/kkl76.html, (אוחזר ב-17.1.2013); וכן ז' וילנאי, "יד קנדי", אנציקלופדיה אריאל, ירושלים תשל"ו, טורים 2706–2708.

24 וראו מ' עזריהו, פולחני מדינה, מרכז למורשת בן-גוריון, תל-אביב תשנ"ח, עמ' 207–208, וכן הנ"ל, "שלד הברזל שותק כמו רעי (חיים גורי) – סיפורם של שרידי המשוריינים בשער הגיא", קתדרה 106 (תשס"ג), עמ' 119–138.

25 א' שילר, "בית הקברות הצבאי בקרית ענבים, ראשון בתי הקברות הצבאיים במלחמת העצמאות"; הנ"ל וג' ברקאי (עורכים), ובדמם הבוקר יעלה, זיכרון והנצחה בישראל, אריאל 171–172 תשס"ו, עמ' 95–106; א' שמיר, הנצחה וזיכרון, דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזכרון, תל-אביב 1996, עמ' 58–59.

בית קברות בקריית ענבים – הנצחה בגיא (צילום: יוסי שפנייר)

המקום מתואר בפירוט תוך קישור להווי סביבו בספר חברים מספרים על גימי²⁶:

בית הקברות היה במרחק של כמה מאות צעדים, והוא גדל והתרחב מיום ליום. הוא הפך להיות לחלק בלתי נפרד מהווי היום שלנו [...]. בגלל ההפגזות היו חופרים לרוב את הקברים בלילות, ולחיילים ששמעו את הנקישה האטומה של המכושים לא היה תמיד ברור הדבר, אם חופרים את הקברים לאלה שכבר נפלו, או שמכניס אותם למפרע בשל הדוחק בזמן [...] מספרים על גימי שעבר באחד הלילות עם יחידה ליד בית הקברות, וממעלה הגבעה ראה חברים מהמשק נתונים בעבודת חפירה [...] היי שם! אתם! עבדו מהר! היו מוכנים! אנחנו כבר יצאנו צעק גימי למטה בכיוון לבית הקברות.²⁷

גם אורי בן ארי, שהיה אחד ממפקדי הפלוגות בפלמ"ח באותם הימים, כתב על בית הקברות בעמק תוך הרגשת קשר אישי עמוק למקום: "מידי יום ביומו היינו יורדים לבית-הקברות של קריית ענבים. בשורות החללים שהיו מונחים זה

26 סרן אהרון שמי, שנפל ב"משלט המשותף" בבית שמש בט"ז בתשרי תש"ט.

27 חברים מספרים על גימי, ירשלים תשי"ג, עמ' 163–164.

ליד זה לפני הקברים הפתוחים, היו גם לוחמים מהפלוגה שלנו [...] חויה של יומיום, שלא הפכה אף פעם לדבר שבשגרה".²⁸

דוגמה אחרת להנצחה בגיא הוא סיפורו של "יער הקדושים". יער הקדושים הוא יער שניטע בשנות החמישים של המאה העשרים על הגבעות סביב לערוץ נחל כסלון בסמיכות למושב אשתאול. היער נטוע לזכר ששת המיליונים שנספו בשואה. באביב 1954 נערך טקס חנוכת יער הקדושים בסמוך למערת הקדושים הממוקמת במרכז ערוץ הנחל, ושם בין הטקסטים שהוקראו עלתה מסכת מאת הסופר אהרון מגד שניצל היטב את הגיאוגרפיה הדרמתית מסביב הנחל העמוק וחשוף הגדות. בשיאו של הטקס הודלקו לפתע, ולפי סימן, משואות על ראשי ההרים, והללו היוו שרשרת של אורות ושיוו להרים מראה לילי נהדר. לקולות תופים החלו טורי הנוער עם דגלי תכלת לבן לעלות על רכסי ההרים סביב הגיא כשהם מוארים בזיקוקים.²⁹

הנצחה נוספת במקום נמוך אחר נעשתה בהשראת הנאמר בספר יחזקאל: "היתה עלי יד ה' ויוצאני ברוח ה' ויניחני בתוך הבקעה והיא מלאה עצמות" (יחזקאל לז, א). פסוק זה היווה השראה להנצחת ששת המיליונים בבקעת הקהילות במכלול ההנצחה ביד ושם.

מהמקום הנמוך ביותר בשטח ההנצחה של יד ושם הלא הוא "עמק בקעת הקהילות" זועקת ההנצחה של הקהילות שהושמדו באירופה במהלך מלחמת העולם השנייה. המהלך בבקעה מרגיש את הסגירות ואת המבוך שהוא מצוי בו. זוהי האווירה שיוצרת הבקעה המסולעת עם שמות הקהילות שנחרבו ונהרסו. האנדרטה מנציחה את הרס הקהילות, ולכן דבר לא נבנה מעל פני האדמה. בקעת הקהילות נחפרה כסדרה של קברים פתוחים פעורים באדמה, כמשל לבנייה בת אלף השנים שבמהלך ייסדו היהודים קהילות ויצרו חיי תרבות ורוח אשר השפיעו גם על סביבתם הלא-יהודית, ולפתע נבלעו ושקעו אל בורות המוות.³⁰ ההנצחה בין גושי הסלעים מהמקום הצר והמסוגר זועקת לשמים.

28 א' בן-ארי, אחרי, ירושלים תשנ"ד, עמ' 291.

29 מובא אצל דורון בר, "לאן נפנה ביום השואה? יער הקדושים והתלבטות בשאלת הנצחת זכר השואה", קתדרה 140 (תשע"א), עמ' 116-117.

30 אתר יד ושם: http://www1.yadvashem.org/yv/he/remembrance/valley.asp?WT.mc_id=wiki (אוחזר ב-16.1.2013).

גם כאן, ניכרת בגיאיות ההשפעה של הנוף על מרכיבי ההנצחה המנצלים את הוד הסביבה כתפאורה ראויה להשלמת סיפור הזיכרון.

סיכום – הנצחה בנוף הערך החינוכי-ערכי

הנה כי כן, דוגמאות נבחרות אלה לאתרים בנוף הרי ירושלים ובעמקיה מדגימות מה גדולה היא המשמעות של הנצחה בנוף. המקומות שבהם ממוקמים אתרי ההנצחה אינם מקריים, ויש להם מסר ערכי חשוב תוך קישור לסובב. מחד גיסא ראשי הרים ומאידך גיסא גאיות ועמקים. המסר המרכזי בשני אזורי ההנצחה הוא טיפוח הזיכרון בצורה צנועה ופשוטה. דבר זה עולה גם בקנה אחד עם תיאור מיתתו של משה, המוטיב שפתחנו בו את הדברים עם הפסוק המקשר המהווה מסר מרכזי בדיון שלנו כאן. תחילתו בראש ההר בתצפית לארץ כנען: "ויעל משה מערבת מואב אל הר נבו ראש הפסגה אשר על פני ירחו ויראהו ה' את כל הארץ את הגלעד עד דן" (דברים לד, א), והמשכו בגיא שבו נטמן משה: "ויקבר אתו בגי בארץ מואב מול בית פעור" (דברים לד, ו). הרים וגיאיות עשויים להיות אלמנטים מרשימים בנוף ההררי, ובהיותם כאלה הם מהווים בסיס משמעותי להתפתחות תרבותית המשפיעה בהיבט שבו אנו עוסקים על אופי ההנצחה הנעשית בהם לאורך דורות.

טקסי זיכרון, קטעי ספרות ושירה וסיורים המתקשרים לאלמנטים אלה בנוף תוך קישורם לפרקי עבר, הופכים אותם לערכי הנצחה בעלי ערך חינוכי-ערכי.